

Gyáni Gábor:

A helytörténetírás jelentőségéről

Mire való a helytörténetírás? A szónoki kérdésre különféle válaszok adhatók attól függően, hogy honnan, milyen irányból közelítünk a helytörténeti kutatás világához. Az egyik lehetséges válasz szerint a helytörténet művelése a helybeni értelmiség, főleg történelemtanárok, vagy muzeológusok, levéltárosok intellektuális hobbija (amatőr történetészkedés). Ennek azonban kétségkívül megvan az a tágabban vett haszna, hogy szellemi támasztékot teremt a lokális öntudat számára.

Sokkal prózaibb magyarázat szerint a tanácsok által pénzzel támogatott helyi kutatómunka, főleg ha az kész végtermék, könyvben tárgyasuló monográfia készítésére irányul, mindenekelőtt presztízscélokat szolgál. Nem város a város, tartja a közvélekedés, ha nincs megírva a története, ha nem szól rövidebb-hosszabb múltjáról egy lehetőleg vaskos (jószerivel többkötetes) és mindenképp reprezentatív kiállítású, ha nem is díszkötéses, de azért szembetűnően drágán előállított monográfiakötet. Némelyek, nem is teljesen alaptalanul, azt rebesgetik, hogy a nagyobb vidéki városok között kifejezett vetélkedés folyik az ilyen monográfia köteteké a száma ürügyén vagy épp a megjelenítés időzítése kérdésében.

De merőben más felelet is adható kérdésünkre, ha a szaktudomány oldaláról vesszük fontolóra. Legalább két lehetséges álláspont létezik. Az egyik szerint a helytörténet – az országos történettel kialakult egészséges, legalábbis azzá alakítható munkamegosztás keretei között, az utóbbiban használatos kategóriákkal történő *egyeztetés* mellett – a minőségileg *más*, tudniillik a mikroszint feltárására képes és alkalmas műfaj. E nézetnek legpregnansabban Vörös Károly ad hangot, adjuk is át neki a szót. „A helytörténeti kutatás az országos szinten végzett történetismunkával szemben három nagy előnyt kínál a vállalkozónak. Azt, hogy természetes, jól körülhatárolt, *szerves*, de kisebb közösséget vizsgálhat... Ebből következik a munka második előnye: a szerves közeget a *legkomplexebb módon* lehet megközelíteni... a *teljesség* lehetőségével. Végül harmadik lehetőségként a szerves közösség komplex megközelítése *igen mély analízist* tesz lehetővé..., amely az országos méretekben kutató történész számára soha nem lesz megoldható...”¹

Minden jó szándéka ellenére ez a felfogás nem alkotja meg azt az elméleti keretet, amelyre bizton támaszkodva meghaladható lenne a helytörténet és az országos történet egyébként általa is kárhoztatott hamis kettőssége. Félreértések elkerülése végett szögezzük le rögtön: nem a kettő különbségeinek a teljes eltüntetése, az egybemosásuk a kívánatos. A probléma nem a munkamegosztás pusztá tényében rejlik, hanem abban, hogy milyen funkciót tulajdonítanak e munkamegosztás során az egyiknek és a másiknak. A probléma lényege tehát az, hogy kettőjük kapcsolatában az alá- és a fölérendeltség a meghatározó, vagyis a helytörténet presztízse kisebb az országos történetírásénál; következésképpen a helytörténet igazodik az országos történethez és ennek a fordítottja soha nem fordulhat elő; és hogy a fogalomhasználat, vagy a tematika terén egyaránt az egyedüli normát az országos történet jelenti és nincs rá esély, hogy a mintaadás érdeme és joga a helytörténetet illesse meg, s belőle, ráépítve alkossák meg az országos történet rajzát. De miből ered ez az oly régóta természetesként ható hierarchikus felosztás: helytörténetre és országos történetre?

Elsőként abból, hogy a politikai köztörténet mint szintetizáló elv huzamosan és hazánkban most is uralma alatt tartja a történetírói közgondolkodást. Nagyot fordul viszont a kocka, ha az *események története* helyett a gazdasági, társadalmi folyamatok alakulása kerül a szaktudomány érdeklődésének a homlokterébe. Hiszen, amíg egy ország politikai köztörténete megírható a kormány, a parlament, egyszóval a központi hatalmi szervek történeteként is, addig egy társadalmi osztály, vagy az átrétegződés folyamata, az

¹ Vörös Károly: A helytörténeti kutatásról. Valóság, 1972. 2. sz. 45. old.

emberek mindennapi életvitele és mentalitása stb. kizárólag a maguk konkrét térbeliségükben tárhatók fel. A *struktúrák* kutatása, a *társadalomtörténeti* tematika tehát különösen felértékeli a helyi (városi, falusi, tanyai) közösségi formákat, ráadásul forrásait is elsősorban a helyi levéltárak irataiban fedezi föl.

A helytörténetírás országos kutatásoktól való egyoldalú függőségének egy további feltétele a redukált szakszerűség és a helytörténet gyakori azonosításában lelhető meg. Ki tagadná, hogy más mércéket szokás alkalmazni – merőben szakmai tekintetben – a magát helytörténetiként vagy a magát országos történetiként definiáló írásműre és szerzőjére. Úgy tűnik: a hierarchikusan tagolt tudományos munkamegosztás mély beidegződése szinte természetessé avatja azt, hogy ami itt még elnézhető, mert megbocsátható hiba, az amott már sarkalatos bűnnek számítson. Pedig, és ezt tézisként fogalmaznám meg, a helyi vonatkozású történeti vizsgálódások – *elvileg* – semmivel sem kevésbé értékesek vagy hasznosak, mint az ún. országos történetiek.

Az efféle sommás beállítások azért is veszélyesek, mert azt a látszatot keltik, mintha a helytörténetírás osztatlan egész lenne. Holott talán nem árt figyelmeztetni rá, hogy helytörténetből többféle is létezik. Nem ritka (igaz, többnyire szerényebb kiadványokban jelenik meg) a csupán *krónika* szintű helytörténet, amely nem is tartozik igazán a szaktudomány körébe. A városok vonatkozásában azonban újabban igen divatos műfajjá lépett megint elő a *monográfia*, amely kifejezetten szaktudományos igényeket táplál. Nem ismeretlen végül a *kettő fura keveréke* sem, ahol egyazon vállalkozás ad helyet a monografikus feldolgozásnak és a történeti bédekkernek. Újabb jó példa rá az Algyő-kötet.² De vajon melyek a jellemző arányok, a helytörténeti irodalom termése hogyan oszlik meg a különféle szintű és jellegű munkák között?

Aligha akad ma hazánkban bárki, aki a kérdésre megnyugtatóan válaszolhatna. Mindekelőtt azért, mert nincs erről az irodalomról kellő áttekintésünk, sokszor az is nehezen követhető nyomon, hogy mi jelenik meg ilyen témában országsszerte, és még több nehézséget jelent a könyvekhez való hozzájutás. Mivel a helytörténet művelői számára nem jelenik meg egy olyan jellegű szakmai folyóirat, mint amilyen az angol *Local Historian*, rendszeresen ismertetések sem látnak napvilágot ennek az irodalomnak a java részéről. S még kevésbé megoldott a bibliográfiai adatszolgáltatás.³

Vannak azért próbálkozások. Egy ilyen erősen részleges áttekintés (annotált bibliográfia) alapján, amelyben Szilágyi Miklós az 1970–1981 között megjelent helytörténeti monográfiákat veszi számba rövid értékelést (helyenként csak a tartalomjegyzéket) adván,⁴ megkockázatható néhány következtetés megfogalmazása. A bibliográfiában 120 cím szerepel; ám jellemző, hogy ebből 15 mű annotálását a szerző nem végezhette el, mert ezek a könyvek a fővárosi könyvtárakban nem beszerezhetők! Ha most megnézzük, hogy a fennmaradó 105 monográfiából mennyi jut a krónika jellegű feldolgozásokra, akkor minimálisan is minden *negyedik* regisztrált könyv sorolható ebbe a kategóriába. Legtöbbjük egyébként a „gyenge amatőr munka”, vagy „kompiláció” stb. minősítést kapta. A komolyabb, s egyúttal színvonalasabb munkák szinte mindegyike kollektív vállalkozás, sok szerzővel és azzal a Vörös Károly által említett „komplexitásra törekvéssel”, ami több tudományág közös erőfeszítését kívánja meg. Leggyakoribb eset, hogy a történeti fejezeteket néprajziak egészítik ki – ez szinte szabályszerű eljárás. De számos olyan munka is található e listán, amely tovább ágítja a bevonandó tudományok körét. Ezt a monográfiatípust neveztem az imént a monográfia és a történeti bédekker fura keverékének. Az ilyen művek címükben rendszerint a helység neve után az *és népe* szavakat is magukban foglalják. Velük kapcsolatban különösen indokolt az a máshol sem egészen felesleges kritika, hogy: 1. Túl sok a szerző, a kis témákat is agyonaprózzák a sok közreműködő között, ami nagy gátja az összefüggő kép megalkotásának. 2. Túl hosszúak ezek a monográfiák, amely nem az érdemi mondanivaló bőségéből, hanem az inkább adattárba illő póre forrásközléseknek a feldolgozással való elegyítéséből következik. 3. Az előbbiből fakadó műfaji eklekticizmus (krónika, adattár és elemző feldolgozás egy kötetben) megkérdőjelezi, hogy valóban monográfiának

²Algyő és népe. Tanulmányok. Szerk.: Hegyi András. Szeged, 1987. 460. old.

³Bár a Honismeret e téren betöltött szerepe méltánylást érdemel, a mozgalom teljes körét átfogni igyekvő folyóirat azonban nem pótolhatja egy kifejezetten helytörténeti szakmai orgánium fájó hiányát.

⁴Szilágyi Miklós: Helyi kiadású helytörténeti monográfiák 1970–1981. *Ethnographia*, 1984/1. 118–133. old.

tekintsük-e az ilyen névvel ellátott, ilyen szándékokkal létrehozott munkákat. Nem helyesebb-e tanulmánygyűjteményekről beszélni ez esetben, mert valójában a Szilágyi Miklós által feldolgozott irodalom zöme is belőlük kerül ki? Ekkor viszont határozottabban kellene állást foglalnia (megrendelőnek, a tanácsnak éppúgy, mint a szakember szerkesztőknek), hogy átfogó monográfia-írásra vagy a szerényebb, de sok esetben talán helyénvalóbb szemelvényes tanulmánygyűjtemény összeállítására vállalkozzanak.

A helytörténetnek, mint egésznek az állítólagos kisebbség vége végül igen mély nyomokat hagy művelőinek az önértékelésében, helyesebben a *helyzettudatukban*. Vagyis: talán túlzottan hitelt adnak maguk is szakmai alárendeltségi helyzetüknek. Aminek a megnyilvánulásaként értékelem a következőket.

Gyakorta visszatérő tapasztalat, hogy egyik város története (a gombamódra szaporodó monográfiák tükrében) úgy hasonlít a másikéhoz, mint ahogy két tojás szokott egymásra hasonlítani. Miért? Azért, mert a feldolgozások készítői az országos történethez igazodnak szolgai módon, hozzá igazítják mondanivalójukat, az ott megfogalmazott tételeket igyekeznek a helyi anyagon, a helyi forrásokkal is igazolni – így remélvén biztosítani a maguk számára a szaktudományosság hitelét. Továbbmegyek: jellemző, hogy már az időrend tekintetében is kritikátlanul alkalmazkodnak az országos történet alapján eseménytörténeti korszakhatáraihoz, nem vetve számot azzal, hogy egy-egy település múltjában a döntő események nem feltétlenül esnek egybe az országos hatókörű történésekkel (forradalmakkal, politikai sorsfordulókkal).

Mi hát akkor a kiút? A megoldás – egyszerűen szólva – az, hogy *ne provinciális, hanem autentikus helyi történetet beszéljünk el*. De vajon megvalósítható ez anélkül, hogy szükségképp elveszítsük a szaktudományosságnak még a látszatát is? Úgy gondolom, hogy igen, ehhez viszont gyökeresen újra kell gondolni helytörténet és országos történet munkamegosztásának eddig vallott felfogását.

„A helytörténet, *természete szerint*, majdnem mindig társadalomtörténet” – jegyzi meg Rodney Hilton, neves angol középkorkutató.⁵ Kijelentése tömören fejezi ki mondandóink lényegét. Kiindulópontunk, hogy az *új társadalomtörténet* mai előtérbe kerülésével és azáltal, hogy az a politikai eseménytörténet helyébe kezd lépni általános rendezőelv gyanánt, a helyinek a jelentése, vele a helytörténetnek az értelme is gyökeresen módosul. Hiszen mint már utaltam rá, a társadalom szerkezete és annak működési módja pusztán (országos) makroszinten még forrászerűen sem ragadható meg; ahhoz egyedül a (helyi) mikrovilágban, a szervezetek elemi létezési és működési síkján lehet közel férkőzni. És nem kivétel ez alól a makrostatisztikákkal dokumentált modern kor sem, de egészen magától értetődő az ún. prestatisztikus évszázadokat illetően. Ennek a jelentésváltozásnak a könnyebb megértése végett tanácsos visszakanyarodni egy pillanatra a helytörténet hagyományos fogalmához.

Helytörténeten rendszerint egy falu, város vagy megye teljes, esetleg részleges feldolgozását értik. Tulajdonképpen olyan formailag területi (földrajzi), valójában azonban politikai-közigazgatási egységek vizsgálata minősül helytörténetnek, amelyeket a politikai-közigazgatási intézményrendszer definiál egységként.⁶ Ámde a társadalom ilyen hatalmi szerveződései elveken nyugvó egységei korántsem az egyedül érvényes téregységei a társadalom jelenségeinek. Mint Faragó Tamás hangsúlyozza, „a gazdaságnak, a társadalomnak, a kultúrának egyaránt van térszerkezete... (és) a különböző térszerkezetek, különböző területi egységek... nemcsak méreteikben, határaikban, hanem tartalmukban és tulajdonságaikban is eltérhetnek egymástól, annak ellenére, hogy alapelemeik (család, háztartás, üzem) gyakran azonosak, illetve egymással egybeesők.”⁷

Ha ezt alapul elfogadjuk, akkor a választott témának, a vizsgált történeti problematikának leginkább megfelelő térbeli kiterjedés fogja megszabni a kutatás földrajzi kereteit: ami tehát nem feltétlenül és többnyire nem is esik egybe egyetlen falu, város, egy közigazgatási egység határaival. Most érkeztünk el arra a pontra, ahol pontosan megfogalmazható: miért is jelent ez szakítást a helytörténetnek azzal a fogalmával, amelyet Vörös Károly fejtett ki az előbbieken. Mivel az ilyen, tehát a társadalomtörténet által ihletett helyi kutatás úgy tekint a lokalításra, mint az általánosan (is) ható folyamatok szinterei közül az egyikre, a

⁵ Rodney Hilton-. Further dimensions for local historians? Local Historian, 1973/8. 390. old.

⁶ Gyáni Gábor: Helytörténet, várostörténet és regionális kutatások új megvilágításban. Vársárhelyi Tanulmányok IX. 1979. 7. old.

⁷ Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. 1984. 15.

vizsgálódás e fajtájának a térbeli vonatkoztatási kerete már nem a „szerves helyi közösség” mint egész, hanem csak a benne sajátosan megnyilvánuló általános(abb) folyamatok és történések köre. Ez a máshol és korábban általam *problémaközpontúnak* nevezett helytörténetírás⁸ miközben az egyik oldalon szűkíti, a másik oldalon tágítja a kutatás horizontját. Ami abból fakad, hogy noha a lokalitás csak bizonyos összefüggésével kerül be a vizsgálódásba, ám a helyi társadalmak (azok adott vonatkozásai) összehasonlító vizsgálata során a tárgy egy interlokális összefüggésbe ágyazódik bele.⁹

S vajon az így dolgozó helytörténetírás képes-e kilépni a maga választotta részlegességből, hogy meghaladja a csak részkérdésekben elért regionális lépték korlátait? Lehetséges-e a régió teljesebb fogalmának a megalkotása? Feltétlenül! A kizárólag egyetlen városban, faluban stb. gondolkodó helytörténeti gyakorlatot sutba hajtó és a *történeti táj* tágasabb – a kutatott problematika szempontjából egyúttal természetes – térbeliségével számoló, ám „komplex régiókhoz” eljutni kívánó kutatás különböző eljárásokat követhet. 1. „A jelenségcsoportok részletes vizsgálata révén egyenként leírjuk a különböző típusú – gazdasági, társadalmi, kulturális, infrastrukturális, természeti környezeti – alrendszerek működését, szerkezetét, határait stb. majd ezekből összeállítjuk a rendszerként értelmezett tájat.” Vagy: 2. „ugyancsak néhány jellemző segítségével megpróbáljuk a különböző típusú megközelítések során megfogható téregységek (pl. vonzaskörzetek, gazdasági mikrokörzetek) lokalizálását s azokat egymásra vetítve a hataraik egybeesése révén kirajzolódó területet tekintjük történeti tájnak”.¹⁰

A helytörténet eme újabb koncepciója immár nem az országos történetírás *alatt*, sokkal inkább *mellette* lévőként, vagy egyenesen azt *helyettesítőként* határozza meg a lokális kutatómunkát. Ha széttekintünk a történetírás nemzetközi terepén, azt látjuk, hogy ott, ahol már teljes polgárjogot élvez a társadalomtörténeti szemléletmód, mennyivel nagyobb a helytörténet – korábban csak járulékosnak tekintett – hozzájárulása a fontos történeti kérdések megoldásához. Egyáltalán nem túlzás, hogy az új társadalomtörténet jegyében született hatásos történeti munkák legtöbbször helyi anyagra épül és a lokalitást veszi alapul. Jóllehet: hagyományos értelemben nem tekinthetők többé helytörténeti műveknek.

A vázolt új fejlemények gyökeresen változtatnak a helytörténészek és az országos történettel foglalkozók korábbi viszonyán. Azzal, hogy a kutatás súlypontja kezd áttevődni a lokális terepre, részint értelmét is veszti a két terület és művelőinek a szembeállítás. Ezzel együtt szűnőben van a helytörténészek elszigeteltsége, valamint hogy fölöttük a profi szakértők paternalista gyámkodást folytassanak. Mindezt egy sajátos együttműködés kezdi fölvaltani, aminek a modelljét a demográfiai család- és háztartásvizsgálatairól ismert, nemzetközileg rangos Cambridge Group honosította meg. Ennek rövid lényege, hogy a hivatásos történészekből és más társadalomtudósokból álló egyetemi kutatóműhely szoros munkakapcsolatba lép helytörténészek százaival. A cél nagy tömegű forrásanyagok (egyházközségi anyakönyveknek) meghatározott kérdések megvilágítására (a család és a háztartás méretei, összetétele) egységes feldolgozási módszerekkel történő helyi kiértékelése, majd központi összegyűjtése és együttes elemzése. Természetesen az ilyen együttműködések másként és más témák kapcsán is megteremthetők.

Hazánkban kevés, vagy szinte teljesen hiányzik a fentihez fogható munkakapcsolat helytörténészek és a központi kutatóhelyeken dolgozó, túl gyakran csak összefoglaló munkák egymást követő változatainak munkálkodó történészek között. Ennek a lehetetlen, a tudomány fejlődését hátráltató helyzetnek a megváltoztatása ösztönözte a fiatalabb társadalomtörténészek azon csoportját (e sorok íróját is beleértve), amely előbb konferenciák szervezésével,¹¹ újabban pedig intézményesen is megszerveződve (Hajnal István Kör) törekszik a helytörténet és az „országos történet” művelői között még mindig magasodó fal lebontására.

⁸ Gyáni Gábor: i. m. 7. old.

⁹ Pierre Goubert: Local history. Daedalus, 1971/1. 123–124. old.

¹⁰ Faragó Tamás: i. m. 16. old. Korábban én az itt másodikként bemutatott eljárást pártoltam (Gyáni Gábor: i. m. 10. old.)

¹¹ Eddig két konferenciára került sor, 1986-ban Salgótarjánban, 1987-ben pedig Gyulán. Az előbbi teljes anyaga külön kötetben is napvilágot látott, Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján. 1987. 589 old.; ismertetést közölt róla Pálmány Béla a Honismeret 1987. 5. számában.